

COLLEGIUM CIVITAS
Instytut Studiów Politycznych PAN

O życiu publicznym,
kulturze i innych sprawach

pod redakcją
Bogdana W. Macha i Edmunda Wnuk-Lipińskiego

Warszawa 2007

COLLEGIUM CIVITAS

Instytut Studiów Politycznych PAN

Redakcja i korekta: Eliza Otto

© Copyright by Collegium Civitas Press, Warszawa 2007

Przedruk materiałów Collegium Civitas Press w całości lub części możliwy jest tylko za zgodą Collegium Civitas. Cytowanie oraz wykorzystywanie danych empirycznych dozwolone jest z podaniem źródła.

ISBN: 978-83-924005-6-1

Wydawca:

Collegium Civitas Press

Pałac Kultury i Nauki

00-901 Warszawa, Plac Defilad 1

tel. 022 656 71 96

e-mail: wydawnictwo@collegium.edu.pl

<http://www.civitas.edu.pl>

Opracowanie typograficzne i skład: Marek Gawron – Collegium Civitas

Projekt okładki: Studio Komar, <http://www.komar.com.pl>

Druk i oprawa:

SOWA – Druk na życzenie

01-209 Warszawa, ul. Hrubieszowska 6a

tel. 022 431 81 40

e-mail: sowadruk@sowadruk.pl

<http://www.sowadruk.pl>

Spis treści

Bogdan W. Mach, Edmund Wnuk-Lipiński

WPROWADZENIE 5

Cześć I

Edmund Wnuk-Lipiński

ETYCZNE SPOŁECZEŃSTWO OBYWATELSKIE
A UPADEK KOMUNIZMU I PRZEJŚCIE DO DEMOKRACJI 11

Xymena Bukowska

LIBERALNE I KOMUNITARIAŃSKIE KONCEPCJE OBYWATELSTWA 31

Barbara Markowska

SPRAWIEDLIWOŚĆ – MIĘDZY ETYKĄ A POLITYKĄ 53

Część II

Andrzej Szpociński

KRYZYS KANONU KULTUROWEGO
W SPOŁECZEŃSTWIE PONOWOCZESNYM 73

Anna Wyka

BUDOWANIE SĄSIĘDZTWA POPRZEC KULTURĘ 93

Monika Nowicka

OD APOLOGII DO KONTESTACJI SOCJALIZMU.
EWOLUCJA POSTAW W ŚRODOWISKU LITERACKIM
W LATACH 1949-1983 117

Marta Cegłowska

NOWA RZECZYWISTOŚĆ Z PLAKATÓW SOCREALISTYCZNYCH 137

Część III

Katarzyna Iwińska

PODMIOTOWE SPRAWSTWO *VERSUS* STRUKTURA:
METODOLOGICZNY INDYWIDUALIZM I HOLIZM JAKO ŹRÓDŁA
DYCHOTOMICZNYCH PODZIAŁÓW W SOCJOLOGII 159

Aleksander Manterys

SYTUACJE SPOŁECZNE W UJĘCIU ERVINGA GOFFMANA 177

Część IV

Jadwiga Koralewicz, Marek Ziółkowski

ZMIANY SYSTEMU WARTOŚCI W POLSCE 199

Jacek Bieliński

TRADYCJONALIZM, INDYWIDUALIZM I LIBERALIZM
W PROCESIE BUDOWANIA KAPITALIZMU
W KRAJACH POSTKOMUNISTYCZNYCH 229

Hanna Palska

PARIASI CZY OBYWATELE?
LUDZIE BIEDNI W SFERZE PUBLICZNEJ 245

Wojciech Nagel

SOLIDARYZM SPOŁECZNY W OTOCZENIU RYNKU:
WYZWANIA NOWEGO TYPU GOSPODARKI 265

Stanisław Mocek

ELITA DZIENNIKARSKA JAKO INTELIGENCJA:
PRZEGLĄD PROBLEMATYKI I PROPOZYCJE BADAWCZE 277

Bogdan W. Mach

MIĘDZY SŁUŻBĄ A KARIERĄ:
UWAGI O SPOŁECZNYCH FUNKCJACH INTELIGENCJI POLSKIEJ 299

INFORMACJE O AUTORACH 315

TRADYCJONALIZM, INDYWIDUALIZM I LIBERALIZM W PROCESIE BUDOWANIA KAPITALIZMU W KRAJACH POSTKOMUNISTYCZNYCH¹

Wstęp

Siedemnaście lat intensywnych przemian w państwach byłego bloku komunistycznego przyniosło bardzo zróżnicowane rezultaty; problematyka przemian lat 80. i 90. stała się także przedmiotem zainteresowania nauk społecznych. Formułowano liczne teorie, które z różnym skutkiem starały się opisać, wyjaśnić i przewidywać zjawiska towarzyszące radykalnej zmianie społecznej. Przedmiotem niniejszej analizy jest interpretacja owego zróżnicowania postępów transformacji oraz wskazanie kluczowych wartości odróżniających społeczeństwa dojrzałych systemów rynkowych od społeczeństw postkomunistycznych. W tym aspekcie analiza będzie miała charakter eksploracyjny. Postaram się również ustalić, jakie wartości sprzyjają wdrażaniu reform rynkowych, oraz prześlę, jaki wpływ na ich akceptację ma w Polsce usytuowanie w strukturze społecznej.

Empiryczną podstawą dla niniejszych analiz będą wyniki międzynarodowego badania Europejski Sondaż Społeczny, przeprowadzonego w 2004 roku w 26 krajach, w tym 7 krajach postkomunistycznych.

¹ Tekst stanowi rozwinięcie problematyki podjętej przeze mnie w artykule *Konsens i jednorodność społeczna w procesie budowania kapitalizmu w krajach postkomunistycznych* („Studia Socjologiczne” 1, 180: 89-118).

Kapitalizm jako projekt polityczny

Warunkiem tworzenia systemu gospodarczego opartego na zasadach rynkowych jest ukonstytuowanie się wspólnoty o charakterze państwa narodowego, mającej określone aspiracje polityczne (Offe 1999: 56; Konieczna 2002: 19). Trzeba sobie zadać wiele wysiłku, by odnajdywać reformy rynkowe jako efekt naturalnego procesu ewolucyjnego. Przemiany rynkowe w Europie Środkowo-Wschodniej wydają się potwierdzać podstawowe tezy socjologii ekonomicznej. Karl Polanyi twierdził, że systemy ekonomiczne oparte na regulach nierynkowych istniały przez tysiąclecia i do wybuchu rewolucji przemysłowej oparte były na zasadach innych niż maksymalizacja zysku, na wzajemności, redystrybucji i ekonomicznej autarkii (Polanyi 1957: 43-68). Dziewiętnastowieczny system samoregulacji rynkowej był jedynie epizodem w historii ludzkości. Ponadto był projektem politycznym. Jego powstanie wiązało się nie tyle z uwolnieniem naturalnych motywów ekonomicznych jednostek, ile ze stworzeniem instytucji, dzięki którym motyw te mogły zaistnieć.

Proces reform jest w tym ujęciu zaprojektowany oraz wdrożony przez reformistycznie nastawione elity polityczne, które nie muszą kierować się wyłącznie partykularnymi interesami. Projekt ten opiera się na przekonaniu, że sprawnie funkcjonująca gospodarka rynkowa sprzyja realizacji interesów ogólnospołecznych. Prywatyzacja i urynkowienie to tylko część procesu reform służąca określonemu celowi, jakim jest wytworzenie klasy przedsiębiorców oraz warunków umożliwiających jej sprawne działanie. Stąd popularne przeświadczenie, że stworzenie „klasy średniej” decyduje o sukcesie reform. Urynkowienie gospodarki, prywatyzacja oraz demokratyczne podstawy ustroju politycznego poprzedzają konsolidację nowej klasy przedsiębiorców (Gardawski 2001: 22).

Większość analiz tego rodzaju postrzega mobilizację elit jako czynnik sprawczy, „przyczynę” uruchomienia procesu reform. Niekiedy twierdzi się, że tworzenie elity gospodarczej (klasy średniej) jest również celem tego projektu. Słabością takiego spojrzenia na genezę kapitalizmu w Polsce jest przeświadczenie, że tworzyły go elity (Gardawski 1996). Geneza zachodnich społeczeństw rynkowych oraz transformacja rynkowa w Polsce wskazują, że elitystyczne wyjaśnienia nie wystarczają. Jak wykazały badania przeprowadzone przez Osta i Weinsteina (1999: 13) w połowie lat 90., a więc w początkowym okresie przemian w Polsce, poparcie dla reform

i procesu prywatyzacji wyrażało $\frac{3}{4}$ aktywistów związkowych. Było to przelamanie tradycyjnej mentalności robotników, stojącej w sprzeczności z racjonalnym w swej istocie przedsiębiorstwem kapitalistycznym, opierającej się na obronie dotychczasowej organizacji pracy i związanych z nią przywilejów socjalnych. Na podobną sytuację zwracał uwagę Weber, opisując genezę kapitalizmu. Etyka protestancka, czyli określony zespół wartości i norm, przesądziła o odrzuceniu porządku feudalnego, w którym ambicje ekonomiczne jednostek były społecznie zdefiniowane.

Warunkiem koniecznym powodzenia projektu kapitalistycznego jest zatem spójność i uniwersalność wartości, w które dopiero później wpisuje się motyw zysku. Dla powstania kapitalizmu na Zachodzie niezbędne było ukonstytuowanie się określonego porządku moralnego i religijnego, czyli zespołu norm i wartości (Weber 1994). Uruchomienie przemian mających doprowadzić do wprowadzenia gospodarki rynkowej wymaga wobec tego raczej reedukacji jednostek niż uwolnienia ich naturalnych motywacji. Szerokie poparcie społeczne jest zatem pierwotne wobec mobilizacji reformatorskich elit politycznych. Według Webera i Polanyiego tworzenie porządku rynkowego jest zasadniczo nieelitarnym procesem społecznym.

Niekiedy twierdzi się, że tożsamość narodowa stanowi płaszczyznę porozumienia, na której może rodzić się akceptacja dla projektu rynkowego (Konieczna 2002: 19). Jednorodność społeczna sprzyja sukcesowi transformacji rynkowej, gdyż stanowi podstawę dla ukonstytuowania się określonego porządku aksjonormatywnego. Dopiero na tym gruncie może zostać wdrożony projekt kapitalistyczny. Wydaje się, że twierdzenie to ma podstawy empiryczne. Odsetek dominującej grupy etnicznej w krajach byłego bloku socjalistycznego oraz indeks postępu transformacji są skorelowane ($r = -0,441$), a korelacja jest istotna statystycznie ($p = 0,035$). Sugeruje to, iż wyższy poziom homogeniczności etnicznej sprzyja przemianom rynkowym i demokratycznym w państwach postkomunistycznych.

Homogeniczność nie jest jednak warunkiem wystarczającym dla pomyślnego przeprowadzenia reform w krajach postkomunistycznych. Niezbędny jest tu także szeroki zasięg konsensu społecznego, czyli jego „nieelitarność”. Przedmiotem owego konsensu jest odrzucenie tradycjonalizmu rozumianego jako tęsknota za silną władzą, potrzeba bezpieczeństwa, przywiązanie do tradycji i zwyczajów oraz oczekiwanie wyrównywania szans i równego traktowania wszystkich ludzi.

Wyniki wyborów parlamentarnych i prezydenckich w Polsce w 2005 roku wskazują, że kwestia powszechnego odrzucenia tradycjonalizmu nie jest jednoznacznie i trwale określona. W wyborach parlamentarnych zwyciężyło Prawo i Sprawiedliwość, a w wyborach prezydenckich kandydat tej partii – Lech Kaczyński. Formacja ta w kampanii odwoływała się między innymi do wartości i postaw, które określiłem wspólnym mianem „tradycjonalizmu”, dodatkowo uzupełniając je wyraźnie artykułowanymi postulatami socjalnymi. Zwycięstwo PiS, promującego tradycyjno-socjalny porządek społeczny, pokazuje, iż dynamika procesu odchodzenia od tradycjonalizmu jest bardziej złożona.

Dane i zmienne

Analizie poddałem dane pochodzące z drugiej edycji Europejskiego Sondażu Społecznego (*Europejski... 2002*). Jest to projekt badawczy zainicjowany przez Komitet Ekspertów Europejskiej Fundacji Nauki (*European Science Foundation*). Badanie zostało przeprowadzone w latach 2004-2005 w 25 krajach europejskich oraz Izraelu. Obejmowało także 7 krajów postkomunistycznych: Czechy, Polskę, Słowenię, Węgry, Estonię, Słowację i Ukrainę.

Zaletą badania ESS jest wszechstronny pomiar postaw respondentów wobec najważniejszych instytucji gospodarczych i norm mających wpływ na funkcjonowanie gospodarki. Nieczęsto zdarza się, by w ramach jednego badania mierzono postawy wobec instytucji dojrzałego kapitalizmu i wobec najważniejszych instytucji gospodarek wschodzących. Nie jest też bez znaczenia, że są to dane publicznie dostępne, dobrze udokumentowane i przygotowane przez prestiżowe ośrodki badawcze.

Analiza²

Na analizę składają się następujące kroki:

1. Odpowiadam na pytanie, jakie są różnice między krajami postkomunistycznymi a pozostałymi państwami europejskimi pod

² W związku z tym, że niniejsza analiza opiera się na porównaniach danych z różnych krajów, wszystkie obliczenia wykonane zostały z zastosowaniem wagi będącej iloczynem wagi populacyjnej (*population weight*) oraz wagi określonej przez zasady stratyfikacji próby (*design weight*). Pierwszy z czynników dostosowuje proporcje przypadków z każdego kraju do proporcji w populacji badanej próby ogólnej. Drugi koryguje nierówne prawdopodobieństwa dotarcia do osób powyżej piętnastego roku życia w poszczególnych krajach.

względem postaw wobec wartości i instytucji istotnych dla funkcjonowania gospodarki.

- a) Stosuję analizę czynnikową, aby stworzyć nowe zmienne ze zmiennych odnoszących się do indywidualnych pytań.
 - b) Wyników czynnikowych używam do określenia, który z wyznaczonych czynników najlepiej odróżnia kraje byłego bloku socjalistycznego od pozostałych krajów europejskich. Wartości poszczególnych czynników posłużą następnie jako zmienne niezależne w modelach regresji logistycznej, w których zmienną wyjaśnianą będzie przynależność do grupy państw postkomunistycznych.
2. Wyjaśniam, od czego zależy zaawansowanie transformacji w krajach postkomunistycznych.
- a) Powtarzam generowanie czynników, ale w ramach krajów postkomunistycznych.
 - b) Następnie sprawdzam, który z nich jest najsilniejszym predyktorem postępu transformacji.
3. Badam stopień uniwersalności wykrytych w drugim kroku najważniejszych predyktorów postępu w społeczeństwie polskim.

Selekcja zmiennych

Ponieważ moje rozważania dotyczą postaw wobec instytucji i wartości podstawowych dla funkcjonowania gospodarki rynkowej, wprowadzam do analizy miary stosunku respondenta do niektórych treści liberalnych oraz miary stosunku do roli państwa w gospodarce, do wartości moralnych, politycznych czy społecznych.

Za wskaźniki stosunku respondentów do treści liberalnych przyjąłem odpowiedzi na pytanie: „Proszę powiedzieć, w jakim stopniu zgadza się P. albo nie zgadza z następującymi stwierdzeniami: (i) rząd powinien podjąć działania zmierzające do zmniejszenia różnic w dochodach; (ii) osoby o orientacji homoseksualnej, geje i lesbijki, powinny mieć swobodę układania sobie życia według własnych przekonań?”.

Kolejną grupę istotnych w niniejszej analizie zmiennych wskaźnikowych stanowiły odpowiedzi na pytania, które miały zidentyfikować postawę respondenta wobec wartości moralnych, społecznych czy politycznych: „Przeczytam teraz P. krótkie opisy różnych ludzi. Proszę wysłuchać każdego opisu i powiedzieć, w jakim stopniu każdy z tych ludzi jest lub też

nie jest podobny do Pana: (i) ważne jest dla niego to, aby być bogatym; chce mieć dużo pieniędzy i różnych kosztownych przedmiotów; (ii) uważa za ważne, żeby wszyscy ludzie na świecie traktowani byli równo; jest przekonany, że każdy powinien mieć w życiu równe szanse; (iii) ważne jest dla niego odnoszenie znaczących sukcesów; ma nadzieję, że ludzie docenią jego osiągnięcia; (iv) zależy mu na życiu w bezpiecznym otoczeniu, unika wszystkiego, co mogłoby zagrażać jego bezpieczeństwu; (v) ważne jest dla niego, aby sam podejmował decyzje w swoich własnych sprawach, lubi wolność i niezależność od innych; (vi) zależy mu na tym, aby władza zapewniła ochronę przed wszelkimi zagrożeniami, pragnie, żeby państwo było silne i mogło bronić swych obywateli; (vii) ważna jest dla niego tradycja, stara się postępować zgodnie z tradycjami religijnymi lub rodzinnymi; (viii) bardzo ważne jest dla niego, aby pomagać otaczającym go ludziom, pragnie dbać o ich dobro”. Odpowiedzi zakodowano na sześciorzędowej skali, od „bardzo podobny do mnie” do „zupełnie do mnie niepodobny”.

Ponadto uwzględniłem miary zaufania społecznego oraz subiektywnej oceny dochodów gospodarstwa domowego respondenta: „Czy ogólnie biorąc, uważa P., że większości ludzi można ufać, czy też w kontaktach z ludźmi ostrożności nigdy za wiele?”, „Które z określeń najlepiej opisuje P. odczucia na temat P. obecnych dochodów w gospodarstwie domowym?: (i) żyjemy dostatnio przy obecnym poziomie dochodów, (ii) dajemy sobie radę przy obecnym poziomie dochodów, (iii) z trudem dajemy sobie radę przy obecnym poziomie dochodów, (iv) praktycznie nie dajemy sobie rady przy obecnym poziomie dochodów”.

Kluczowe wartości odróżniające kraje postkomunistyczne od pozostałych państw europejskich

Analiza czynnikowa przeprowadzona na całej zbiorowości krajów, które wzięły udział w badaniu ESS 2004, ujawniła istnienie trzech komponentów wyjaśniających 45,49% wariancji³.

³ Nazwy czynników wyznaczonych w analizie czynnikowej przyjęte zostały arbitralnie w wyniku interpretacji ich zmiennych składowych. Wobec tego użyte nazwy czynników odnoszą się wyłącznie do definicji w tekście. Miara adekwatności doboru próby KMO = 0,688; Test Bartletta Sig. = 0,000; metoda wyodrębniania czynników – głównych składowych; metoda rotacji – varimax z normalizacją Kaisera.

- Tradycjonalizm – (18,55% wyjaśnionej wariancji) wymiar wyznaczają: pozytywny stosunek do silnej władzy, potrzeba bezpieczeństwa, przywiązanie do tradycji i zwyczajów, oczekiwanie pomocy od państwa w trudnej sytuacji materialnej. Obecność tradycji i bezpieczeństwa wskazuje na tradycjonalizm, a obecność silnej władzy sugeruje tradycjonalizm zcentralizowany.

- Liberalizm – (14,51% wyjaśnionej wariancji) wymiar wyznaczają: zadowolenie z obecnego stanu gospodarki, pozytywna ocena własnej pozycji materialnej, zaufanie społeczne, dążenie do ograniczenia roli państwa w gospodarce oraz liberalne podejście do mniejszości seksualnych.

- Indywidualizm – (12,43% wyjaśnionej wariancji) wskazują nań pozytywny stosunek do takich wartości jak zamożność materialna oraz osiągnięcie indywidualnych sukcesów i bycie docenianym, przekonanie o silnej roli państwa w wyrównywaniu dochodów.

Aby określić, który z wyznaczonych wektorów najlepiej odróżnia kraje postkomunistyczne od innych państw europejskich, sporządziłem modele regresji logistycznej. Zmienna zależna rozróżnia dychotomicznie wszystkie jednostki w zbiorze danych według kraju pochodzenia – na państwa postkomunistyczne i pozostałe państwa europejskie. Tabela 1. ilustruje specyfikację modelu.

Najlepszym predyktorem wśród wyróżnionych w poprzednim kroku czynników jest liberalizm ($B = -0,519$). Sprzyja on przynależności do państw zachodnioeuropejskich. Odsetek wyjaśnionej wariancji jest stosunkowo wysoki, współczynnik Nagelkerke'a R^2 wynosi 0,517. Łączna poprawność klasyfikacji jednostek statystycznych na podstawie modeli regresji sięga 83,6% w przypadku wykorzystania wszystkich czynników jako zmiennych niezależnych, co jest wynikiem bardzo dobrym.

Pośród istotnych statystycznie zmiennych kontrolnych są: dochód gospodarstwa domowego netto, wiek, poziom wykształcenia respondenta i płeć. Szczególnie istotny okazuje się poziom zamożności gospodarstw domowych. Zmienna ta osiąga wysokie wartości współczynnika ($B = -0,741$). Wynika to z faktu, że społeczeństwa krajów zachodnioeuropejskich są dużo bardziej zamożne, w związku z czym zmienna ta jest niemal idealnym predyktorem przynależności do zbioru krajów zachodnich.

Tabela 1. Modele regresji logistycznej. Zmienna zależna: kraje postkomunistyczne (1) *versus* pozostałe kraje europejskie (0)

	B	Błąd standardowy	Istotność	Exp(B)
Tradycjonalizm	-0,091	0,020	0,000	0,913
Liberalizm	-0,519	0,024	0,000	0,595
Indywidualizm	0,076	0,022	0,001	1,078
Płeć	-0,147	0,040	0,000	0,864
Wiek ²	0,000	0,000	0,000	1,000
Wykształcenie (w latach nauki szkolnej)	0,262	0,006	0,000	1,300
Dochód gospodarstwa domowego netto	-0,741	0,012	0,000	0,477
Stała	-1,429	0,079	0,000	0,240

R² Nagelkerke'a 0,517

Determinanty zaawansowania krajów postkomunistycznych w procesie transformacji

Kolejnym krokiem niniejszej analizy jest określenie, od czego zależy stopień postępu transformacji w krajach postkomunistycznych. Powtórzyłem zatem analizę czynnikową, ale tylko dla tej grupy krajów, aby uzyskać czynniki i wartości czynnikowe określone dla krajów postkomunistycznych. Łącznie wyłonione czynniki wyjaśniają 43,06% wariancji⁴.

Dają się scharakteryzować następująco:

- Tradycjonalizm – (19,95% wyjaśnionej wariancji) wymiar wyznaczają: pozytywny stosunek do silnej władzy, potrzeba bezpieczeństwa, przywiązanie do tradycji i zwyczajów, przekonanie

⁴ Miara adekwatności doboru próby KMO = 0,686; Test Bartletta Sig. = 0,000; metoda wyodrębniania czynników – głównych składowych; metoda rotacji – varimax z normalizacją Kaisera.

o konieczności wyrównania szans i równego traktowania wszystkich ludzi oraz oczekiwanie pomocy państwa w trudnej sytuacji materialnej.

- Liberalizm – (10,86% wyjaśnionej wariancji) wyznaczają: zadowolenie z obecnego stanu gospodarki, pozytywna ocena swojej pozycji materialnej, zaufanie społeczne, dążenie do ograniczenia roli państwa w gospodarce oraz liberalne podejście do mniejszości seksualnych.

- Indywidualizm – (12,25% wyjaśnionej wariancji) wyznaczają go pozytywny stosunek do takich wartości, jak zamożność materialna oraz osiągnięcie indywidualnych sukcesów i bycie docenianym, a więc opiera się na nastawieniu na osobisty sukces, głównie materialny.

Aby określić, które z wylonionych w analizie czynnikowej wektorów są najlepszymi predyktorami postępu transformacji, posłużę się modelami regresji logistycznej, w której zmienną zależną będzie zmienna dzieląca kraje postkomunistyczne na dwie grupy według indeksu postępu transformacji. Kraje bardziej zaawansowane oznaczone zostały wartością 1 (Polska, Czechy, Węgry i Słowenia), a kraje mniej zaawansowane wartością 0 (Ukraina, Słowacja, Estonia)⁵.

Skonstruowane modele pokazują, że tradycjonalizm jest silnym predyktorem ($B = -0,525$). Współczynniki B są istotne statystycznie, a ujemne wartości wskazują, że wymiar ten jest silniejszy wśród krajów charakteryzujących się mniejszym stopniem zaawansowania transformacji. Pozostałe dwa czynniki mają dużo mniejszą zdolność przewidywania. W istocie liberalizm okazuje się nieistotny statystycznie, a współczynnik $Beta$ dla tej składowej nie przekracza wartości $-0,100$. Znacznie silniejszym predyktorem jest indywidualizm ($B = -0,192$).

Tradycjonalizm okazuje się więc dobrym predyktorem postępu transformacji w krajach postkomunistycznych. Wysokie wartości tradycjonalizmu łączą się z przynależnością do grupy krajów, w których proces transformacji przebiega wolniej.

⁵ Kryterium przypisania krajów postkomunistycznych do grupy bardziej lub mniej zaawansowanych w transformacji stanowiła wartość indeksu postępu transformacji EBOR dla danego kraju w 2004 roku.

Tabela 2. Modele regresji logistycznej. Zmienna zależna: kraje bardziej zaawansowane w postępie transformacji (1) *versus* kraje mniej zaawansowane (0)

	B	Błąd standardowy	Istotność	Exp(B)
Tradycjonalizm	-0,525	0,041	0,000	0,592
Liberalizm	0,077	0,041	0,059	1,080
Indywidualizm	-0,194	,040	0,000	0,824
Wiek ²	0,000	0,000	0,000	1,000
Płeć	-0,189	0,077	0,013	0,828
Wykształcenie (w latach nauki szkolnej)	-0,115	0,014	0,000	,892
Dochód gospodarstwa domowego netto	1,277	0,037	0,000	3,587
Wielkość miejsca zamieszkania	-0,450	0,036	0,000	0,638
Stała	0,481	0,272	0,076	1,618

R² Nagelkerke'a 0,581

Tradycjonalizm, liberalizm, indywidualizm i struktura społeczna Polski

Wyniki ostatnich wyborów parlamentarnych i prezydenckich w Polsce pokazują, że proces odrzucania tradycjonalizmu jest złożony. Ugrupowania polityczne promujące porządek społeczny oparty na tradycyjno-socjalnym zestawie wartości zdobyły przewagę i utworzyły rząd koalicyjny. W świetle powyższych analiz szczególnie interesujące wydaje się prześledzenie, w jakim stopniu społeczeństwo polskie różni się akceptacją dla tradycjonalizmu, liberalizmu oraz indywidualizmu.

Jako główny element różnicowania przyjmują klasy społeczne określone przez dziewięć kategorii schematu EGP. Klasyfikacja ta odwołuje się do

teoretycznej tradycji Maxa Webera i Karola Marksa. Jej autorzy, Robert Erikson, John Goldthorpe i Lucienne Portocarero, wyróżnili klasy społeczne, opierając się na czterech cechach:

- 1) wykonywanej pracy,
- 2) poziomie kwalifikacji wymaganych w danym zawodzie,
- 3) stosunku własności,
- 4) pozycji w hierarchii organizacyjnej (Domański 2004: 132).

Schemat ten, opracowany na przełomie lat 70. i 80. w USA, jeszcze do niedawna wydawał się nieprzystający do polskich warunków. Zmiana ustroju politycznego i gospodarczego sprawiła, że mechanizmy kształtowania się struktury społecznej oraz podstawowe podziały klasowe upodobniły się do tych, które funkcjonują w rozwiniętych społeczeństwach Europy Zachodniej.

Analiza średnich wartości zmiennych czynnikowych w kategoriach EGP wskazuje, że nie istnieją istotne statystycznie różnice dla tradycjonalizmu⁶. Nieistotny statystycznie współczynnik F wskazuje na brak różnic średnich między grupami dla tradycjonalizmu, a zatem poziom akceptacji dla tego zespołu wartości nie różni się w zależności od usytuowania respondentów na różnych szczeblach struktury społecznej. Najniższe wartości średnie występują w kategoriach inteligencji i wyższej kadry kierowniczej (0,223) oraz kierowników niższego szczebla (0,311) i właścicieli firm, poza rolnictwem (0,270). Wartości średnie liberalizmu i indywidualizmu wykazują znaczące zróżnicowanie w kategoriach klasowych EGP. Liberalizm okazuje się szczególnie silny wśród inteligencji i wyższych kierowników (0,192), niższej kadry kierowniczej (0,229) oraz przedsiębiorców (0,354). Zespół wartości określany tu mianem indywidualizmu jest szczególnie silny wśród inteligencji i kierowników wyższego szczebla (0,541).

⁶ Por. tab. 4., analiza wariancji.

Tabela 3. Średnie wartości tradycjonalizmu, indywidualizmu i liberalizmu w kategoriach struktury społecznej wyznaczanych przez schemat EGP, dane dla Polski, ESS 2004

EGP klasyfikacja 9 kategorii	Tradycjonalizm	Liberalizm	Indywidualizm
Inteligencja i wyższa kadra kierownicza	0,22387	0,19282	0,54134
Kierownicy niższego szczebla	0,31111	0,22914	0,23786
Pracownicy wykonujący rutynowe prace biurowe	0,35969	-0,06064	0,21998
Pracownicy umysłowi w handlu i usługach	0,35364	-0,00341	-0,01978
Właściciele firm poza rolnictwem	0,27027	0,35479	0,03348
Brygadziści	0,37541	0,18316	-0,24745
Robotnicy wykwalifikowani	0,34033	-0,02565	-0,20694
Robotnicy niewykwalifikowani	0,32671	0,00365	-0,20405
Chłopi i pracownicy rolni	0,39364	-0,05452	-0,06240

Tabela 4. Analiza wariancji dla średnich wartości czynników. Dane dla Polski, ESS 2004

		Suma kwadratów	df	Kwadrat średniej	F	Sig.
Tradycjonalizm	między grupami	4,453	8	0,557	0,886	0,527
	wewnątrz grup	1470,802	2342	0,628		
	ogółem	1475,255	2350			
Liberalizm	między grupami	40,533	8	5,067	6,551	0,000
	wewnątrz grup	1811,313	2342	0,773		
	ogółem	1851,846	2350			
Indywidualizm	między grupami	135,120	8	16,890	19,243	0,000
	wewnątrz grup	2055,645	2342	0,878		
	ogółem	2190,765	2350			

Zakończenie

Powyzsze analizy wskazują, że zespół wartości określanych tu jako liberalizm stanowi istotny element różnicujący kraje zachodnioeuropejskie od postkomunistycznych. Obywatele państw bylego bloku komunistycznego charakteryzują się znacząco niższym poziomem liberalizmu. Jednocześnie tradycjonalizm okazuje się dobrym predyktorem postępu transformacji wśród krajów postkomunistycznych. Wysokie wartości tradycjonalizmu łączą się z przynależnością do grupy krajów, w których proces transformacji przebiega wolniej. Jednocześnie jednak liberalizm nie jest istotnym wyznacznikiem przynależności do grupy państw dobrze radzących sobie z implementacją reform rynkowych. Nie jest zatem tak, że kapitalizm w państwach postkomunistycznych powstaje wyłącznie w wyniku rozpowszechnienia się wartości liberalnych. Projekt rynkowy ma mało cech pozytywnych. Jest on definiowany przez to, czego należy unikać. Sytuacja ta nosi znamiona anomii, czyli układu, w którym dotychczasowy zespół wartości i norm przestaje obowiązywać, a nowy jeszcze w pełni się nie ukształtował. W takim ujęciu sukcesy we wdrażaniu reform są poniekąd ubocznymi efektami tego procesu.

W Polsce poziom tradycjonalizmu nie jest istotnie zróżnicowany w kategoriach klasowych schematu EGP. Oznacza to, iż ten zespół wartości i postaw stanowi płaszczyznę, na której panuje dość powszechna zgoda. Wartości powszechnie uznawane za kluczowe dla rozwoju kapitalizmu i społeczeństwa obywatelskiego, indywidualizm i liberalizm, są domeną inteligencji i wyższej kadry kierowniczej, kierowników niższego szczebla oraz przedsiębiorców.

Literatura cytowana

Boksański Zbigniew. 1999. *Tożsamość narodowa w perspektywie transformacji systemowej*. W: Piotr Sztompka (red.), *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*. Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Chajewski Leszek. 2000. *Forms of Social Determination of Economic Behavior*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Sociological Association, Los Angeles CA. URL: <http://www.collegium.sm.pl/chajewski/>.

-----, Aleksander Manterys. 2003. *Transition-Centered Economic Sociology: A Framework for Analysis*. URL: <http://www.collegium.sm.pl/chajewski/>.

Dahl Robert. 1971. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven, London: Yale University Press.

Domański Henryk. 2004. *Struktura społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Ekiert Grzegorz. 2000. *Pravidłowości transformacji w Europie Wschodniej*. „Studia Socjologiczne” 3, 158: 11-42.

Europejski Sondaż Społeczny 2002/2003. 2002. Paweł B. Sztabiński, Franciszek Sztabiński. Ośrodek Realizacji Badań Socjologicznych. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk. Projekt badawczy finansowany ze środków Komitetu Badań Naukowych w roku 2002.

Gardawski Julisz. 1996. *Przyzwolenie ograniczone. Robotnicy wobec rynku i demokracji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

-----, 1992. *Robotnicy 1991. Świadomość ekonomiczna w czasach przełomu*. Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta w Polsce.

-----, 2001. *Powracająca klasa: Sektor prywatny w III Rzeczypospolitej*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.

Giddens Anthony. [1984] 2003. *Stanowienie społeczeństwa*. Tłum. Stefan Amsterdamski. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.

Gilejko Leszek. 2002. *Społeczeństwo a gospodarka. Socjologia ekonomiczna*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.

Global Corruption Report. Transparency International. 2001 URL: http://www.globalcorruptionreport.org/download/gcr2001/data_and_research.pdf.

Grondona Mariano. 2003. *Kulturowa typologia rozwoju gospodarczego*. W: Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.

Harrison Lawrence E., Samuel P. Huntington (red.). 2003. *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.

Jarosz Maria, Piotr Kozarzewski. 2002. *Sukcesy i klęski prywatyzacji w krajach postkomunistycznych*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.

Kim Jae-On, Charles W. Mueller. 1990. *Introduction to Factor Analysis. What It Is and How To Do It*. Sage Publications. Inc. University of Iowa.

Kofman Jan, Wojciech Roszkowski. 1999. *Transformacja i postkomunizm*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.

Konieczna Joanna. 2002. *Tożsamość narodowa a wartości polityczne, religijne i moralne w transformacji ustrojowej. Ukraina na tle Polski i innych krajów Europy Wschodniej*. Rozprawa doktorska pod kierunkiem prof. dr hab. Aleksandry Jasińskiej-Kani. Warszawa: Instytut Socjologii UW.

Kuzio Taras. 2002. *National Identity and Democratic Transition in Post-soviet Ukraine and Belarus. A Theoretical and Comparative Perspective*. URL: <http://www.rferl.org/eepreport/2002/07/15-240702.html>.

Mach Bogdan W. 1998. *Transformacja ustrojowa a mentalne dziedzictwo socjalizmu*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.

Markowski Radosław, Edmund Wnuk-Lipiński (red.). 2001. *Transformative Paths in Central and Eastern Europe*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.

Merton Robert K. 1982. *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Offe Claus. 1999. *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*. Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ost David, Marc Weinstein. 1999. *Unions Against Unions: Toward Hierarchical Management in Post-Communist Poland*. „East European Politics and Societies”. University of Pittsburgh.

Pańków Włodzimierz. 1993. *Instytucje pracy w procesie transformacji (polskie doświadczenia z lat 1990-1992)*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.

Polnayı Karl. [1944] 1957. *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.

Ritzman Rudolf Martin. 2001. *Slovenia's Path Towards Democratic Consolidation*. URL: <http://www.rferl.org/eepreport/2001/05/9-160501.html>.

Ruszkowski Paweł. 2004. *Socjologia zmiany systemowej w gospodarce*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Schumpeter Joseph A. 1962. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper Torchbooks.

Staniszki Jadwiga. 1989. *Ontologia socjalizmu*. Warszawa: In Plus.

-----, 2001. *Postkomunizm. Próba opisu*. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria.

Stark David. 1992a. *Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe*. „East European Politics and Societies” 6, 1: 17-54.

- , 1992b. *The Great Transformation? Social Change in Eastern Europe*. „Contemporary Sociology” 21, 3.
- Survey Research Using SPSS*. 1998. Chicago: SPSS Inc.
- Sztompka Piotr. 1995. *Teorie zmian społecznych a doświadczenia polskiej transformacji*. „Studia Socjologiczne” 1, 132.
- TNS OBOP. 2002a. *Prywatyzacja przed Trybunałem Opinii Publicznej*. Warszawa: Ośrodek Badań Opinii Społecznej, czerwiec 2002.
- TNS OBOP. 2002b. *Pamięć Polski Ludowej i Rządów III Rzeczypospolitej*. Warszawa: Ośrodek Badań Opinii Społecznej, lipiec 2002.
- Weber Max. 1994. *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Lublin: Wydawnictwo TEST.
- Wilson William Julius. 1980. *The declining significance of race*. Chicago: Chicago University Press.
- Wnuk-Lipiński Edmund. 1996. *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- , Marek Ziółkowski (red.). 2001. *Pierwsza dekada niepodległości. Próba socjologicznej syntezy*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.